

Oorzaken en enkele gevolgen van ontkerkelijking

Theoretische reflecties en empirische uitkomsten

Nan Dirk de Graaf*

Summary

The secularization theory and supply side theory are considered to be each other's opponents. I provide some critical reflections on the secularization theory and especially on the supply-side theory. In my opinion both theories offer useful insights to explain variations in religious disaffiliation. Unlike the popular approach of seeing both theories as each other's opponents, I plea for an integration of both theories.

In the second part of this contribution I discuss the consequences of religious disaffiliation for volunteering on the one hand and political behaviour of voters and political parties on the other. Research shows that religious people volunteer more than non-religious people. However, I will argue that it is too simplistic to assume a decline in volunteering similar to the decline in church membership. Furthermore, I show empirically that religious political parties are facing an increasing problematic dilemma: should they choose to stay close to their natural voters or should they try to maximize the numbers of votes?

Inleiding

In deze bijdrage zal ik een brede, maar korte schets geven van de stand van zaken aangaande de theorievorming en het onderzoek naar oorzaken en de gevolgen van ontkerkelijking. Deze bundel is bedoeld voor een breed publiek en ik hoop zowel het theoretische werk als de resultaten van het empirische onderzoek op dit terrein toegankelijk genoeg te kunnen verwoorden. Ik gebruik bewust het woord 'genoeg' omdat het voor een wetenschapper altijd zeer verleidelijk is, gelijk aan de neiging een appel te eten in het paradijs, om in jargon te vervallen. Tevens zal het noodzakelijkerwijs, gegeven de ruimte, een beperkt overzicht zijn, waar zo nu en dan met zevenmijlslaarzen over een aantal details en discussies heen wordt gestapt. Desondanks hoop ik de lezer

* Nan Dirk de Graaf is als Official Fellow en Hoogleraar sociologie verbonden aan Nuffield College, Oxford University.

te kunnen laten zien dat dit onderzoek een buitengewoon boeiende tak van sport is in de sociale wetenschappen.

Het eerste deel gaat in op de discussie over de twee dominante verklaringen voor variaties in religiositeit en kerkgang. Deze verklaringen staan bekend onder de naam seculariseringstheorie en de aanbodtheorie. De vraag is welk van deze twee benaderingen het meest succesvol is. Het antwoord in deze bijdrage is wellicht enigszins verrassend. In het tweede deel van deze bijdrage komen enkele consequenties van secularisering aan de orde. Ik beperk me tot het terrein van vrijwilligerswerk en het gedrag van kiezers en politieke partijen. Tot slot zal ik in het laatste deel, aan de hand van uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek, met een conclusie eindigen die zeker in tijden van crisis bemoedigend zal zijn voor religieuzen.

Een theoretische controverse of toch niet?

Twee theorieën

In Nederland en in andere West-Europese landen is de seculariseringstheorie een populaire benadering onder sociaal-wetenschappers om de ontkerkelijking en de afname van de religiositeit te verklaren. Om de complexiteit van het seculariseringsproces te begrijpen verkiest Bruce (2011, 24-56) het label 'seculariseringsparadigma' in plaats van theorie. Het seculariseringsparadigma biedt een verklaring voor het feit dat modernisering de macht, de populariteit en het prestige van religieuze geloofsopvattingen, religieus gedrag en religieuze instituties ondermijnt. In deze bijdrage zal ik voor de overzichtelijkheid slechts een grove samenvatting hanteren. Laten we voor het gemak uitgaan van de belangrijkste algemene hypothese dat modernisering en religie niet goed samengaan. We kunnen dit illustreren met het feit dat bijvoorbeeld de evolutietheorie, gezien als de stand van zaken in de wetenschap, niet goed spoort met het Oude Testament of enig ander heilig boek. In sommige gevallen lijkt er echter minder een probleem te zijn tussen modernisering en religie. De laatste vier decennia is namelijk gebleken dat in een aantal landen, ondanks moderniseringsprocessen, er geen sprake is van een duidelijk afnemende religiositeit. Protestants-christelijke bewegingen in de Verenigde Staten en Zuid-Amerika zijn hiervan een voorbeeld (Wolters & De Graaf 2009). Vooral het relatief grote aantal mensen dat aangeeft een christelijk geloof te hebben en naar de kerk gaat in de Verenigde Staten, een land dat hoog scoort op de moderniseringsladder, heeft in eerste instantie vooral Amerikaanse sociale wetenschappers gestimuleerd om te zoeken naar een

alternatieve verklaring. Deze alternatieve verklaring wordt geboden door een theorie die opmerkelijk genoeg al honderden jaren bestaat. De grondlegger van de economie, Adam Smith, schreef al in 1776 een aanzet tot een economische theorie van religieuze instituties (1965 [1776]). Adam Smith maakte duidelijk wat de nadelen waren van een religieuze monopoliepositie en dat juist ook competitie op het terrein van godsdienst voordelen heeft. Klerikalen van een dominante kerk in een land hebben de neiging lui te worden en dit geeft ruimte voor nieuwe religieuze entrepreneurs om volgelingen achter zich te krijgen. Wetenschappers als Iannacone (1998), Boulding (1970) en Stark (1997) hebben het werk van Adam Smith geactualiseerd en als het ware gezorgd voor een renaissance van de theorievorming op het terrein van de godsdienstsociologie. Wellicht de meest belangrijke bijdrage is het boek 'A Theory of Religion', geschreven door Stark en Bainbridge (1987). Hun benadering (zie tevens Stark & Bainbridge 1980) is bekend geworden als de 'supply-side' benadering. Een andere benaming is de 'rationele keuze' benadering van godsdienst. Kort samengevat gaat deze benadering uit van een constante vraag naar religie, ongeacht het land en het tijdstip, en stelt zij dat het religieuze aanbod de competitieve kracht bepaalt. Naarmate er in een land meer competitie is tussen religieuze groepen/organisaties/instituties, zullen meer mensen een bepaalde religie aanhangen en zal de religieuze participatie groter zijn. Een sprekend voorbeeld is de Verenigde Staten, waarin een groot aantal religieuze groepen in een hevige concurrentiestrijd is verwickeld. Dit uit zich onder andere in het verkrijgen van televisiezendtijd waarin religieuze leiders in veel gevallen niet alleen een enkeltje hiernamaals beloven, maar tevens een verbetering van het hier en nu, zolang mensen zich maar bij hen komen melden en als het even kan een financiële bijdrage leveren.

De rivaliteit tussen beide theorieën uit zich in de tegenovergestelde voorstelling aangaande het aanbod van religies. De aanbodtheorie veronderstelt dat meer religies aanleiding is tot meer competitie. Daardoor zullen meer mensen het bij hen passende geloof vinden en dit zal de kerkgang doen toenemen. De seculariseringstheorie veronderstelt het omgekeerde aan de hand van de door Peter Berger geïntroduceerde plausibiliteitshypothese (1967). Het idee achter deze hypothese is dat naarmate er meer religies zijn, die elk afzonderlijk menen de ware boodschap te verkondigen, des te meer er bij burgers twijfel gaat ontstaan over de plausibiliteit van een geloof. Indien er voor decennia slechts één geloof is in een samenleving, dan bestaat er weinig twijfel. Kortom, meer religies leidt tot ontkerkelijking.

Empirische bevindingen en het bijstellen van de theorieën

Volgens de vertegenwoordiger van de aanbodtheorie, Rodney Stark, is de seculariseringstheorie al lang achterhaald, omdat deze theorie niet te verenigen is met variaties in de religieuze participatie in landen die moderner worden. Een beroemde uitspraak van de vertegenwoordigers van de aanbodtheorie is dat de seculariseringstheorie gezien kan worden als een waardeloze lift die slechts enkel naar beneden kan gaan (Stark & Finke 2000). Indien we modernisering afmeten aan het Bruto Nationaal Product van een land, dan moeten we concluderen dat de vergelijking met de slechte lift opgaat. Het BNP stijgt maar door en het relatief aantal gelovigen kan daarom alleen maar dalen. Recentelijk kunnen echter drie uitwerkingen van de moderniseringstheorie worden onderscheiden die de betreffende lift zo nu en dan omhoog laten gaan.

De eerste, gebaseerd op Weber (1972 [1922]), stelt dat de wetenschappelijke vooruitgang de cognitieve basis voor religie ondergraaft en dit lijkt ook op een lift die slechts een enkele kant opgaat. Het gemiddeld opleidingsniveau van een land kan gezien worden als een indicatie voor het aanhangen van een wetenschappelijke zienswijze. Onderzoek lijkt inderdaad aan te tonen dat niet enkel het eigen onderwijsniveau, maar tevens het opleidingsniveau van de omgeving negatief samenhangt met religiositeit (De Graaf & Te Grotenhuis 2008). Toch zijn er ook landen waar juist een hogere opleiding samen gaat met meer religieuze betrokkenheid. Voas en McAndrew (2012) hebben een antwoord gegeven op deze puzzel. Zij claimen dat opleiding inderdaad negatief samenhangt met religieuze geloofsopvattingen, maar dat een hoge opleiding tegelijkertijd sociale participatie en daardoor kerkgang bevordert. Kortom, kerkgang kan ook toenemen bij een stijging van het opleidingspeil.

Een tweede benadering is afkomstig van Norris en Inglehart (2004), die ontegenzeggelijk een zeer goed functionerende lift als resultaat heeft. Zij gaan ervan uit dat in de wereld een grote variatie is in rijke en arme landen en dat die landen tevens variëren in sociaal-economische ongelijkheid en kwaliteit van het leven. Daarmee variëren landen ook in sociaal-economische zekerheid en het vatbaar zijn voor risico's. Tevens veronderstellen deze auteurs dat religieuze beloftes minder nodig zijn in een omgeving met welvaart en grote mate van sociale zekerheid. Analyses van de European Value Surveys en de World Values Surveys ondersteunen de claims van Norris en Inglehart. Het feit dat in een economische crisis de sociale zekerheid in een bepaalde periode beduidend minder kan worden, impliceert dat de religiositeit ook kan toenemen over de tijd.

Een derde en meest recente benadering gaat uit van de modernisering van sociale netwerken. Ruiter & Van Tubergen (2009) baseerden deze benadering

op het werk van Kelley en De Graaf (1997), die lieten zien dat behalve het hebben van religieuze ouders, het opgroeien van kinderen in een religieuze context, de kans vergroot dat de betreffende kinderen later meer religieus zijn. Dit komt vooral doordat het 'ongekozen' netwerk waarin kinderen opgroeien (bijvoorbeeld het netwerk van buurt en school) doordrenkt is met religie. In rurale gebieden zijn de netwerken hechter en in hechtere netwerken is de religieuze socialisatie sterker. In rurale gebieden worden kinderen daarom meer religieus gesocialiseerd. Modernisering (urbanisering is hiervan een onderdeel) zorgt nu juist voor het verzwakken van de hechte netwerken en daardoor zal religie afnemen. Voor deze beweringen is empirische ondersteuning gevonden. Ook deze benadering laat de mogelijkheid open voor een toename van religie, want het proces van bijvoorbeeld urbanisering zal niet oneindig doorgaan.

De zojuist gepresenteerde voorbeelden geven aan dat er nog steeds gesleuteld wordt aan de seculariseringstheorie. Een belangrijke vraag is of deze theorie beter toetsingen doorstaat dan de aanbodtheorie. De rivaliteit tussen de theorieën heeft geleid tot het verzamelen van grote hoeveelheden data op internationaal niveau. Indien we afgaan op de meeste toetsingen dan lijkt over het algemeen de seculariseringstheorie, waarbij gebruik wordt gemaakt van de hierboven beschreven aanpassingen, op het eerste gezicht aan de winnende hand te zijn (De Graaf 2013). Het is dan ook verleidelijk te concluderen dat de seculariseringstheorie het beter doet dan de aanbodtheorie. Echter niet alleen de seculariseringstheorie behoeft zo nu en dan enige aanpassing. Recentelijk heb ik als onderdeel van een groots opgezette interdisciplinaire studie naar wat rationele keuzetheorieën te bieden hebben voor diverse onderwerpen (Wittek, Sniijders & Nee 2013), een poging gedaan om de aanbodtheorie van religie kritisch te belichten en te kijken of deze voor verbetering vatbaar is (De Graaf 2013). Ik zal in het onderstaande een aantal opmerkelijke resultaten van deze studie toelichten.

De aanbodtheorie is strikt genomen een nogal beperkt verklarend model met daardoor een sterk beperkt idee van de markt. Dit komt vooral omdat het de vraag naar religie constant veronderstelt. Dit is empirisch lastig vol te houden. We hebben in Nederland bijvoorbeeld te maken met een situatie van voortschrijdende ontkerkelijking. Dit impliceert dat er steeds meer mensen komen zonder denominatie en bij een stabiele vraag moeten er dan steeds meer niet-kerkleden komen die toch geloven. Dit blijkt echter niet het geval (Aarts e.a. 2008; De Graaf & Te Grotenhuis 2008). Er is dus geen

ondersteuning voor het idee dat de kerken weliswaar leeglopen, maar dat de religiositeit, in welke niet-institutionele vorm dan ook, het gat opvult.

Zelfs al gaan we uit van een variërende vraag, dan blijft het moeilijk voor te stellen dat we bij religie met een markt van doen hebben die sterk vergelijkbaar is met andere markten. Een illustratie betreft het ultieme geproduceerde product ‘het hiernamaals’, waarvan menigeen hoopt dat uiteindelijk te mogen betreden. Dit impliceert dat we te maken hebben met een ondoorgrondelijk product (‘inscrutable good’, zie Gambetta 1994). Immers, voor de werking van de markt is het essentieel dat de waarde van producten bekend is. Zowel kopers als verkopers hebben echter geen goed beeld van de kwaliteit van het product ‘verlossing’ of ‘hiernamaals’. Hoe kunnen actoren op basis van vage informatie een rationele keuze maken over hoeveel zij moeten investeren in een product? We komen ook niet ver met de introductie van ‘de gokker’ door Pascal. Deze Franse filosoof ging uit van kansberekening en stelde dat het rationeel is om in God te geloven. Immers, doe je dat niet, en hij blijkt wel te bestaan, dan loop je de kans in de hel te komen. Geloven in God lijkt dan een relatief goedkope investering. Deze redenering klopt naar mijn mening niet, omdat er veel geloven zijn. Veelal zijn de vertegenwoordigers van elk geloof er van overtuigd dat zij het enige ware geloof verkondigen. Kiezen voor het verkeerde geloof lijkt in sommige gevallen, althans als je religieuze vertegenwoordigers serieus neemt, funest te zijn. Kortom, het gokken van Pascal is moeilijker dan hij gesuggereerd heeft.

Indien een markt te maken heeft met ‘inscrutable’ goederen, gaat de reputatie van de firma een belangrijke rol spelen. In geval een firma een goede reputatie weet te bewerkstelligen, waarop in dit geval de religieuze firma volledig wordt beoordeeld, kan dit de puzzel oplossen waarom er een markt kan zijn met ondoorgrondelijke goederen. Gambetta verwoordde dit aldus: “The more a commodity approaches inscrutability, the greater the incentive to invest in symbolic resources, and the fiercer the competition selecting successful symbols” (Gambetta 1994, 359). De zogenaamde ‘signalling theory’ die populair is onder economen, kan hier uitkomst bieden. De kerk moet zwaar investeren in het afgeven van signalen die moeten aantonen dat de kerk een zeer betrouwbaar handelend instituut is. Het behoeft niet veel uitleg dat indien de signaaltheorie van toepassing is, de recentelijke schandalen in de Katholieke kerk niet veel goeds beloven voor het aantal leden in de nabije toekomst.

Een ander probleem met de aanbodtheorie betreft de neiging van gelovigen om alleen maar op zoek te gaan naar verificaties en alles wat hun geloof tegenspreekt te negeren. Illustratief is het uitvoerig bedanken van een heilige

indien een naaste een ernstig ongeluk overleeft. Ik heb dit mogen aanschouwen in Padua. De heilige Anthonis wordt door het ophangen van bedankbriefjes en foto's in de basiliek van Padua uitvoerig bedankt voor het feit dat een naaste een ernstig ongeluk heeft overleefd. Er is geen foto of briefje te vinden van iemand die wel een naaste heeft verloren in een auto-ongeluk en die de vraag stelt waarom deze heilige zijn naaste niet heeft willen beschermen. Menig producent van goederen zou jaloers zijn op een dergelijk situatie. Immers, slechts de goede eigenschappen van het product worden onthouden en als het product volledig faalt, is dat voor de gelovige informatie die volledig genegeerd wordt. Een belangrijke implicatie is dat het dus wellicht niet eens relevant is of we op de religieuze markt van doen hebben met ondoorgrondelijke goederen. Veel religieuzen lijken te geloven in de kwaliteit van het eindproduct, ongeacht de indirecte signalen die op zijn minst de pilaren van het bouwwerk, waarop de belofte van het hiernamaals is gebaseerd, zouden moeten ondermijnen. Dit maakt het lastig om te spreken van een religieuze markt in economische zin waarin producten objectief worden beoordeeld en dit lijkt daarom problematisch voor de aanbodtheorie, zelfs als we uitgaan van de 'signalling theory'.

Een ander punt van kritiek betreft het centraal stellen van competitie in de aanbodtheorie. De vraag is "How important is religious competition, which is at the heart of the supply side approach, when (a) religious switching is hardly happening in most societies, (b) when it happens marriage is most likely to be the cause, (c) socialization is more or less determining whether one has a certain religion, and (d) competition is irrelevant in case of a conflict? In this respect we have to do with a rather limited market, especially if we compare it to the market for cars. The questions whether a substantial amount of variance can be explained, and whether it explains the high rates of religiosity in the United States, have to be answered empirically (De Graaf 2013, 335). Dit suggereert dat al veel variantie wordt verklaard door andere factoren dan de aanbodtheorie. Dit wil echter nog niet zeggen dat de theorie faalt, want studies laten namelijk zien dat competitie wel degelijk een rol speelt. De vraag is hoe nu verder te gaan met twee theorieën die veelal in de literatuur als elkaars tegenpolen worden bejegend?

In eerste instantie lijkt een belangrijke controversie van de aanbodtheorie met de seculariseringsthese te liggen in de plausibiliteitshypothese. Zoals eerder aangegeven is een belangrijk uitgangspunt van de seculariseringstheorie de door Peter Berger geïntroduceerde plausibiliteitshypothese (1967). Naarmate er meer religies zijn, des te meer er bij burgers twijfel gaat ontstaan over de plausibiliteit van een geloof en dit zal zorgen voor ontkerkelijking.

De aanbodtheorie veronderstelt in dat geval meer competitie en daardoor zullen er juist meer mensen het bij hen passende geloof vinden en zal de kerkgang toenemen. Volgens Pettersson en Hamberg (2002) veronderstelt de plausibiliteitshypothese dat er een ruime mate van religieuze doctrines aanwezig is. Kortom, men kan bijvoorbeeld kiezen uit de Islam, het Hindoeïsme of een Christelijke religie. We kunnen echter de aanbodtheorie ook zien als een theorie over sub-markten (De Graaf 2013, 338; zie tevens de bijdrage van Ton Bernts). Stark onderkent ook dat het onwaarschijnlijk is dat mensen switchen tussen totaal verschillende doctrines. De aanbodtheorie betreft meer de competitie binnen een sub-markt van een doctrine, bijvoorbeeld het Christelijk geloof. We hebben de rationele keuzebenadering nodig om te begrijpen waarom. Mensen bouwen tijdens het belijden van hun geloof als het ware religieus kapitaal op en het is een veel geringere investering om te switchen van de ene Amerikaanse protestantse groep naar de andere Amerikaanse protestantse groep dan van de ene naar de andere doctrine. Het zijn juist deze sub-markten waarbinnen in de Verenigde Staten veel competitie plaats vindt, mede dankzij de totale deregulering van de religieuze markt die een grote vrijheid van handelen impliceert. Dit heeft als belangrijke consequentie dat Bergers plausibiliteitshypothese en de aanbodhypothese over competitie niet noodzakelijkerwijs elkaars tegenpool hoeven te zijn. Beiden kunnen tegelijkertijd opgaan. Empirisch onderzoek biedt hiervoor ondersteuning. De concurrentie tussen bijvoorbeeld het Moslim geloof en het Katholicisme is veel minder groot dan tussen kleine kerken binnen het Protestantse geloof in de Verenigde Staten. De belangrijkste verklaring hiervoor is dat de overstap tussen zeer verschillende doctrines een veel grotere investering vereist dan overstap binnen een religieuze doctrine. Hierbij is het van belang om te weten dat men uitgaat van de gedachte dat deregulering in een land (dat wil zeggen dat de staat religie volledig vrij laat en geen enkele religie bevoordeelt) religieuze competitie bevordert. Een analyse van data voor 26 landen laat zien dat deregulatie het kerkbezoek doet toenemen, maar dat de tijdsduur waarin deregulatie al bestaat, kerkbezoek niet bevordert (Aarts e.a. 2010). Tegelijkertijd vinden Aarts e.a. dat modernisering in 'grotere mate' kerkgang doet afnemen dan dat deregulatie kerkgang bevordert, maar beide spelen wel tegelijkertijd een substantiële rol. Ik zou dan ook de conclusie willen trekken dat de twee benaderingen niet elkaars tegenpolen zijn, maar veel eerder elkaar kunnen aanvullen (zie Schmit 2008; ook Stolz 2006). Eigenlijk is dit niet zo opmerkelijk. Ook binnen de seculariseringstheorie wordt steeds uitgegaan van een enigszins rationeel handelende actor die reageert op externe prikkels en de plausibiliteitshypothese, zoals Peter Berger die heeft geïntroduceerd,

valt binnen dit theoretische uitgangspunt dat zo kenmerkend is voor zowel de aanbodtheorie als de rationele keuzebenadering.

Met het bovenstaande heb ik vooral proberen aan te geven dat de aanbodtheorie nog de nodige aanpassingen nodig heeft, omdat religieuze groepen duidelijk anders zijn dan de gebruikelijke firma's. Naar de mening van Hechter (1997, 150) staan aanhangers van de aanbodtheorie slechts nog bij het begin om het potentieel van de rationele keuzebenadering aan te wenden om religieuze fenomenen te verklaren. Kortom, er is nog veel werk te verrichten.

Secularisering: vrijwilligerswerk en politiek

De in Europe toenemende ontkerkelijking in vooral landen als Nederland, Duitsland en Engeland heeft verschillende belangrijke consequenties. In dit deel van deze bijdrage zal ik het hebben over enkele van deze consequenties. We weten dat religie belangrijk is voor het vrijwilligerswerk en voor het politieke (stem)gedrag en de politieke voorkeuren van mensen. Ik zal eerst kort ingaan op enkele nieuwe inzichten aangaande de wijze waarop religie een rol speelt voor vrijwilligerswerk om vervolgens recent onderzoek te bespreken over de invloed van secularisering op politiek gedrag van zowel kiezers als politieke partijen.

Religie en vrijwilligerswerk

Het actief participeren van burgers in een samenleving wordt in de sociale wetenschappen beschouwd als een cruciale factor om de sociale cohesie van een samenleving te bevorderen. Vrijwilligerswerk is een belangrijke vorm van burgerlijke participatie en wordt als onmisbaar deel van de samenleving beschouwd. Wereldwijd blijkt religie steeds een beduidende rol te spelen voor het verklaren van vrijwilligerswerk. Religieuze burgers participeren meer in vrijwilligerswerk en ze doen dat meer naarmate ze meer actief betrokken zijn bij de kerk en daardoor meer geïntegreerd zijn in hun religie (Bekkers 2003). Het is overigens niet het altruïsme van religieuzen dat hun hogere participatie in vrijwilligerswerk verklaart, maar veeleer het feit dat ze in een religieus netwerk zitten en daardoor een grotere kans hebben gevraagd te worden deel te nemen aan vrijwilligerswerk (Bekkers 2003).

Op basis van de algemene netwerkhypothese leidden Kelley en De Graaf (1997) af dat in een zeer religieuze samenleving ook niet-religieuze burgers een grotere kans hebben verbonden te zijn met religieuze burgers. Ze komen ze immers meer tegen. Op basis hiervan beredeneerden Ruiters en De Graaf

(2006) dat iedereen – en dat geldt ook voor niet-religieuzen – in een religieuze samenleving een grotere kans heeft vrijwilligerswerk te doen. Dit komt omdat iedereen een grotere kans heeft religieuzen, die meer participeren, in hun netwerk te hebben. De studie van Ruiters en De Graaf (2006) voor 53 landen laat zien dat dit inderdaad het geval is.

Kelley en De Graaf (1997) introduceerden ook een conditioneel effect van religie: de invloed van individuele religieuze socialisatie zou minder groot zijn op de ontwikkeling van de eigen religiositeit in een sterk religieuze samenleving en juist groter in meer seculiere landen. De redenering daarbij is dat kinderen in een religieus land ingebed zijn in religieuze netwerken (bijvoorbeeld een religieuze school, religieuze vrienden, kerken, etc..) en dat ouders minder hoeven te investeren in de religieuze opvoeding van hun kinderen. Dit samenspel tussen de invloed van een individueel kenmerk (socialisatie) en een landenkenmerk (het percentage onkerkelijken in een land) bleek zeer sterk te zijn in een studie van 15 landen. Ruiters en De Graaf (2006) redeneerden op basis hiervan dat indien we met een zeer religieus land van doen hebben de invloed van de religiositeit (en de mate van religieuze integratie afgemeten aan kerkbezoek) van een persoon van veel minder invloed is op de kans dat deze persoon vrijwilligerswerk doet. Hiervoor vonden Ruiters en De Graaf empirische ondersteuning in een studie van 53 landen. Dit nieuwe inzicht heeft in de *American Sociological Review* tot een interessant debat geleid (zie Van der Meer, Te Grotenhuis & Pelzer 2010; Ruiters & De Graaf 2010; Lim & MacGregor 2012).

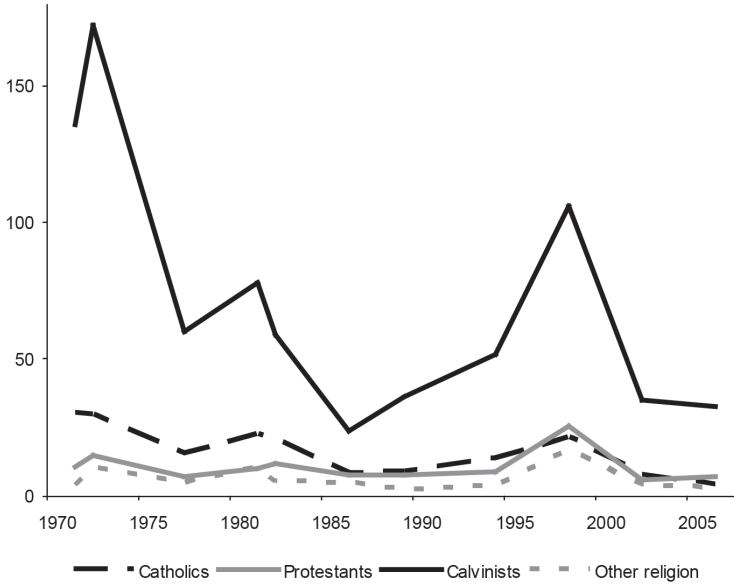
Deze bevindingen over de invloed van netwerken bieden belangrijke inzichten om de vraag te kunnen beantwoorden wat voor invloed het dalend aantal kerkleden en de afname van kerkgang hebben op het vrijwilligerswerk in een land. In eerste instantie zijn we geneigd te denken dat het in Nederland slecht moet gaan met het vrijwilligerswerk, omdat de ontkerkelijking nog steeds onverminderd door lijkt te gaan (De Graaf & Te Grotenhuis 2008 en zie ook de bijdrage van Jos Becker in dit boek). Bekkers en De Graaf (2002) hebben voor Nederland laten zien dat de afname tot aan het jaar 2000 van het relatief aantal kerkleden wordt opgevangen door onder andere de toename van het aandeel hoger opgeleiden in de bevolking. Hoger opgeleiden participeren namelijk meer in vrijwilligerswerk dan lager opgeleiden. Tevens zouden we kunnen opmerken dat afgaande op het eerder genoemde interactie-effect, religieuzen in een samenleving die steeds minder kerkleden kent, zich extra inspannen om de achteruitgang in vrijwilligerswerk op te vangen. Kortom het is in elk geval hoogst onwaarschijnlijk dat het vrijwilligerswerk recht

evenredig daalt met de afname van het aantal kerkleden (zie ook de bijdrage van Paul Vermeer en René Bekkers in dit boek).

Religie en politiek gedrag

De secularisering in Nederland heeft grote gevolgen gehad voor het politieke landschap in Nederland. De afname van het aantal kerkleden zorgde ervoor dat christelijke politieke partijen hun strategie hierop gingen aanpassen. Traditioneel stemmen christelijke Nederlanders op een christelijke partij en onkerkelijken op een niet-christelijke partij. Sinds lang weten we dat deze samenhang afneemt. Dit kan komen doordat christelijken steeds minder op een christelijke partij stemmen en/of doordat onkerkelijken steeds meer op een christelijke partij stemmen. Figuur 1 geeft de samenhang weer voor vier verschillende denominaties voor de verkiezingsjaren 1971, 1972, 1977, 1981, 1982, 1986, 1989, 1994, 1998, 2002 en 2006. Gereformeerden ('Calvinists' in figuur 1) stemmen duidelijk het meest op christelijke politieke partijen. Ze hadden in 1972 maar liefst een 172 keer grotere kansverhouding dan onkerkelijken om religieus te stemmen. Deze samenhang neemt scherp af tot 1986 om vervolgens weer toe te nemen tot aan het verkiezingsjaar 1998. Daarna is de kansverhouding weer gaan dalen tot 2006. Over het algemeen bespeuren we ook voor katholieken een neerwaartse trend, hoewel de verkiezingen van 1998 een lichte opleving suggereren voor alle denominaties. De verschillen tussen de katholieken en gereformeerden zijn duidelijk afgenomen. De leden van de Protestantse kerk (Nederlands Hervormd of Protestantse Kerk Nederland: 'Protestants' in figuur 1) hebben over de gehele periode al een relatief zwakke samenhang laten zien en deze blijft, ondanks enige fluctuatie, enigszins stabiel.

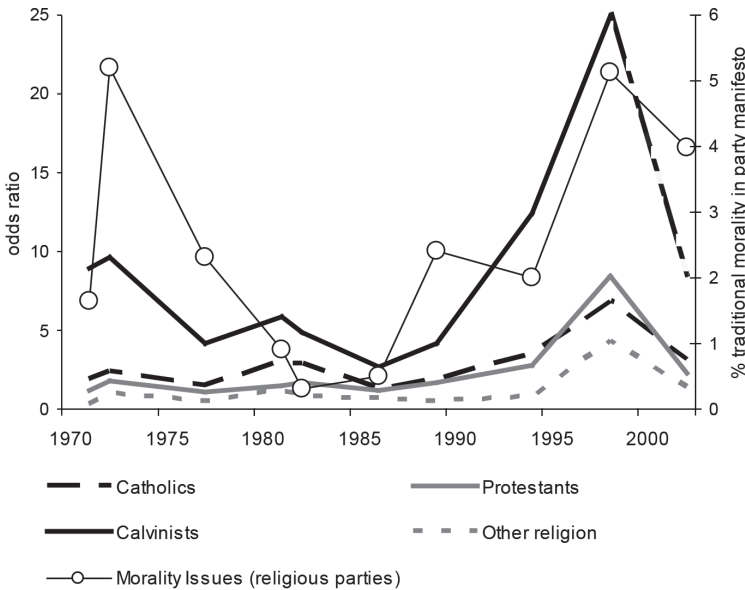
Figuur 1 Kansverhoudingen (Odds ratios) voor het stemmen op een religieuze politieke partij, waarbij de onkerkelijken de referentiegroep vormen (kansverhouding =1 wil zeggen dat naar verhouding kerkleden en niet-kerkleden evenveel stemmen op christelijke partij).

Bron: De Graaf e.a. (2013, 220).

We weten dat religieuzen naarmate ze meer naar de kerk gaan meer geïntegreerd zijn in het christelijk geloof. Kerkgang zou daarmee een belangrijke verklaring kunnen zijn voor de samenhang tussen denominatie en stemgedrag. Tevens weten we dat kerkgang ook is afgenomen over de tijd (Jansen e.a. 2012, 759). In figuur 2 houden we daarmee rekening om te kijken of kerkgang de afname in religieus stemgedrag kan verklaren. Het is duidelijk dat kerkgang inderdaad veel van de samenhang interpreteert en dat er geen sprake meer is van een neergang (het is van belang te zien dat de schaal van de kansverhoudingen in figuur 2 flink kleiner is geworden). Kortom, de daling in kerkgang lijkt verantwoordelijk voor de afname van godsdienstgebonden stemgedrag. We kunnen daarom concluderen dat religieuze desintegratie een belangrijke rol speelt in dit proces. Het is van belang hierbij op te merken dat er een toename te zien is voor het godsdienstgebonden stemgedrag voor het verkiezingsjaar 1998. Ik kom hierop nog terug.

Figuur 2 Voor kerkgang gecontroleerde kansverhouding om op een religieuze politieke partij te stemmen (niet kerkleden zijn de referentiegroep) en de nadruk op traditioneel morele issues in de politieke partij programma's van religieuze partijen.

Bron: De Graaf e.a. 2013, 226.

De vraag is hoe we de overgebleven variantie in de samenhang tussen denominatie en stemgedrag van figuur 2 kunnen verklaren. Evans en De Graaf (2013) hebben hiervoor een verklaring proberen te toetsen, die bekend staat als de ‘top-down benadering’. Kort samengevat gaat het om het idee dat de samenhang ook beïnvloed wordt door de politieke stellingnames van politieke partijen gedurende de verkiezingen (Evans & De Graaf 2013, hoofdstuk 1). Politieke partijen streven naar een maximalisatie van het aantal stemmers op hun partij. Indien de natuurlijke aanhang door ontkerkelijking is afgenomen en de gehele samenleving een sterk gesecculariseerd beeld laat zien, lijkt het verstandig voor religieuze politieke partijen een standpunt in te nemen dat iets minder de nadruk legt op traditioneel morele standpunten. Dit zou er voor kunnen zorgen dat ze ook aantrekkelijker worden voor niet sterk religieus ingestelde mensen en voor onkerkelijken. In figuur 2 zijn de traditioneel morele politieke standpunten van de religieuze partijen per verkiezingsjaar (gemeten als het percentage uitspraken over traditioneel morele issues in de programma's van de politieke partijen) weergegeven met open rondjes.

De data hiervoor zijn afkomstig van het zogenaamde Comparative Manifesto Project (2001; 2006).

Wat kunnen we concluderen uit deze lijn? We zien een zeer opvallende gelijkennis met vooral het stempatroon van gereformeerden. De lijnen suggereren een soort U-vorm. Als de religieuze politieke partijen minder geneigd zijn traditioneel morele standpunten in te nemen wordt de kans kleiner dat vooral gereformeerden minder op een religieuze politieke partij stemmen. Tevens hebben we nu een verklaring voor de toename in godsdienst gebonden stemgedrag in 1998 voor alle christelijke groeperingen. Dat is het jaar waarin de religieuze politieke partijen qua standpunten weer op het niveau zaten van het verkiezingsjaar 1972. Kortom, wat de politieke partijen verkondigen is zeer belangrijk voor de mate waarin hun natuurlijke aanhang op hen stemt (zie tevens Evans & de Graaf 2013 voor andere landen dan Nederland).

Conclusies

In het voorgaande heeft de lezer kunnen lezen dat in Nederland de ontkerkelijking onverminderd doorgaat. Hoewel de seculariseringstheorie het enigszins lijkt te winnen van de aanbodtheorie, heb ik geprobeerd te argumenteren dat we meer vooruitgang kunnen boeken door beide theorieën te integreren. Indien we bereid zijn de logische consistentie van de theorieën kritisch te bezien, dan is de aanvankelijk veronderstelde controversie tussen de theorieën, welke gretig door sociologen eindeloos wordt herhaald, minder groot dan wordt verondersteld.

De bevindingen van Kelley en De Graaf (1997) suggereren dat het proces van verdere ontkerkelijking in de toekomst wel eens zou kunnen gaan veranderen. De Nederlandse samenleving ontkerkelijkt tot nu toe steeds verder en we weten nu dat religieuze ouders in een sterk seculiere samenleving meer investeren in de religieuze opvoeding van hun kinderen. Dit zou het seculariseringsproces kunnen doen vertragen. Dit laatste lijkt goed nieuws voor het vrijwilligerswerk, want hier luidt de vraag hoe lang een toenemend opleidingsniveau het dalende aantal kerkleden in Nederland kan compenseren. De bijdragen van René Bekker en Paul Vermeer in dit boek bieden hierop wellicht een antwoord.

Een andere conclusie van dit hoofdstuk is dat religieuze politieke partijen er goed aan doen hun traditioneel morele standpunten te blijven verkondigen om niet te veel vervreemd te geraken van hun religieuze kiezer (zie ook Te Grotenhuis, Van der Meer, Eisinga & Pelzer 2012). Hier blijft echter

het punt dat bij ontkerkelijking het aantal religieuze stemmers afneemt en daardoor de kans op veel politieke invloed afneemt. Het is aan de politieke partijen hoe met een dergelijk dilemma om te gaan.

Het feit dat in Nederland de ontkerkelijking stevig lijkt door te zetten stemt wellicht veel gelovigen enigszins somber. Ik zal daarom eindigen met een voor religieuzen positieve boodschap die uit sociologisch onderzoek kan worden afgeleid. Alle sociologische studies laten zien dat kerkleden meer doen aan vrijwilligerswerk. Dit is bijzonder belangrijk voor de sociale cohesie van een samenleving. De vraag is of het vele vrijwilligerswerk dat religieuzen doen, behalve voor de samenleving, ook iets voor henzelf oplevert? Dit lijkt wel zo te zijn, zonder dat velen zich daarvan bewust zijn. Recent onderzoek laat namelijk zien dat wanneer mensen meer aan vrijwilligerswerk doen, ze, al dan niet bewust, een nuttig netwerk opbouwen – ook wel aangeduid als de hoeveelheid beschikbaar sociaal kapitaal – en dat het hebben van veel relatief zwakke contacten uiteindelijk nuttig kan zijn voor velerlei doeleinden (het zogenaamde “strength of weak ties” argument van Granovetter (1973)). Ruiter en De Graaf (2009) laten aan de hand van levensloopdata zien dat in Nederland vrijwilligers, die een dergelijk netwerk hebben opgebouwd, uiteindelijk een baan met een hogere status en meer loon krijgen dan mensen die niet aan vrijwilligerswerk doen. Doordat Ruiter en De Graaf levensloopdata gebruikten konden ze ook goed uitzoeken of, causaal gezien, het vrijwilligerswerk inderdaad hiervan de oorzaak was. Dit bleek inderdaad het geval. Kortom, uiteindelijk lijkt kerklidmaatschap en het hiermee gepaard gaande vrijwilligerswerk, letterlijk, te lonen. Dat is in een tijd van economische crisis een interessante boodschap om te verkondigen.

Literatuur

Aarts, Olav, Manfred te Grotenhuis, Ariana Need & Nan Dirk de Graaf (2010),

Does Duration of Deregulated Religious Markets affect Church Attendance? Evidence from 26 religious markets in Europe and North America between 1981 and 2006, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49, 657-672.

Bekkers, René (2003),

De bijdragen der kerckelijken, in: Schuyt, T. N. M. (red.), *Geven in Nederland 2003: Giften, legaten, sponsoring en vrijwilligerswerk*, Houten/Mechelen, Netherlands: Bohn Stafleu Van Loghum, 141-72.

- Bekkers, René & Nan Dirk de Graaf (2002),
De verschuivende achtergronden van verenigingsparticipatie in Nederland, in: *Mens en Maatschappij*, 77, 338-360.
- Berger, Peter (1967),
The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion, New York: Anchor Books.
- Boulding, K.E. (1970),
Beyond Economics: Essays on Society, Religion, and Ethics, Ann Arbor, MI: Ann Arbor paperbacks.
- Bruce, Steve (2011),
Secularization, Oxford: Oxford University Press.
- Evans, Geoffrey & Nan Dirk de Graaf (eds) (2013),
Political Choice Matters: Explaining the strength of class and religious cleavages in cross-national perspective, Oxford: Oxford University Press.
- Gambetta, Diego (1994),
Inscrutable Markets, in: *Rationality and Society*, 6, 353-368.
- Gambetta, Diego (1998),
Introduction to the Economics of Religion, in: *Journal of Economic Literature*, 36, 1465-1496.
- Graaf, Nan Dirk de (2013),
Secularization: Theoretical Controversies Generating Empirical Research, in: Wittek, R., T. Snijders & V. Nee (eds), *Handbook of Rational Choice Social Research*, Stanford: Stanford University Press, 321-354.
- Graaf, Nan Dirk de & Manfred te Grotenhuis (2008),
Traditional Christian Belief and Belief in the Supernatural: Diverging trends in the Netherlands between 1979 and 2005?, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47, 585-598.
- Graaf, Nan Dirk de, Giedo Jansen & Ariana Need (2013),
The political evolution of class and religion: An interpretation for the Netherlands 1971-2006, in: Evans, G. & N.D. de Graaf (eds), *Political Choice Matters: Explaining the strength of class and religious cleavages in cross-national perspective*, Oxford: Oxford University Press, Chapter 9.
- Grotenhuis, Manfred te, Rob Eisinga, Tom van der Meer & Ben Pelzer (2012),
Tanend appèl. De bijdrage van ontkerkelijking en ontzuiling aan het aantal CDA-zetels in de Tweede Kamer, 1970-2010, in: *Religie & Samenleving*, 7(1), 73-96.
- Granovetter, Mark S. (1973),
The strength of weak ties, in: *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.

- Hechter, Michael (1997),
 Religion and Rational Choice Theory, in: Young, L.A., (ed.) *Rational Choice Theory and Religion*, New York: Routledge, 147-60.
- Iannaccone, Laurence R. (1998),
 Introduction to the Economics of Religion, in: *Journal of Economic Literature*, 36, 1465-1496.
- Jansen, Giedo, Nan Dirk de Graaf & Ariana Need (2012),
 Explaining the Breakdown of the Religion–Vote Relationship in The Netherlands, 1971–2006, in: *West European Politics*, 35(4), 756-783.
- Kelley, Jonathan & Nan Dirk de Graaf (1997),
 National Context, Parental Socialization, and Religious Belief: Results from 15 Countries, in: *American Sociological Review*, 62, 639-659.
- Lim, Chaeyoon & Carol Ann MacGregor (2012),
 Religion and Volunteering in Context: Disentangling the Contextual Effects of Religion on Voluntary Behavior, in: *American Sociological Review*, 77(5), 747-779.
- Meer, Tom van der, Manfred te Grotenhuis & Ben Pelzer (2006),
 Influential Cases in Multilevel Modelling. A Methodological Comment on Ruiter and De Graaf, in: *American Sociological Review*, 75(1), 173-178.
- Norris, Pippa & Ronald Inglehart (2004),
Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Pettersson, Thorleif & Eva M. Hamberg (1997),
 Denominational Pluralism and Church Membership in Contemporary Sweden: A Longitudinal Study of the Period 1974-1995, in: *Journal of Empirical Theology*, 10, 61-78.
- Putnam, Robert D (2000),
Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community, New York: Simon and Schuster.
- Ruiter, Stijn & Frank van Tubergen (2009),
 Religious Attendance in Cross-National Perspective: A Multilevel Analysis of 60 Countries, in: *American Journal of Sociology*, 115, 863-895.
- Ruiter, Stijn & Nan Dirk de Graaf (2006),
 National Context, Religiosity and Volunteering: Results From 53 Countries, in: *American Sociological Review*, 71, 191-210.
- Ruiter Stijn & Nan Dirk de Graaf (2009),
 Socio-economic Payoffs of Voluntary Association Involvement: A Dutch Life Course Study, in: *European Sociological Review*, 25, 425-442.

- Ruiter, Stijn & Nan Dirk de Graaf (2010),
National Religious Context and Volunteering: More Rigorous Tests Supporting the Association, in: *American Sociological Review*, 75, 179-184.
- Stolz, Jörg (2006),
Salvation Goods and Religious Markets: Integrating Rational Choice and Weberian Perspectives, in: *Social Compass*, 53, 13-32.
- Stark, Rodney (1997),
Bringing Theory Back in, in: Young, L.A. (ed.), *Rational Choice Theory and Religion*, New York: Routledge, 3-25.
- Stark, Rodney & William S Bainbridge (1980),
Towards a Theory of Religion: Religious Commitment, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 19, 114-128.
- Stark, Rodney & William S Bainbridge [1987] (1996),
A Theory of Religion, New Brunswick: Rutgers University Press.
- Wittek, R., T. Snijders & V. Nee (eds),
Handbook of Rational Choice Social Research, Stanford: Stanford University Press, 321-354.
- Wolters, Willem & Nan Dirk de Graaf [2005] (2009),
Maatschappelijke problemen: Beschrijvingen en verklaringen, Den Haag: Boom Lemma uitgevers.